

Marian Váross

MARENČIN PT

Marian Váross

Úvahy v nečase

MARENČIN PT

Z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia

Copyright © Mojmír Váross, dedičia
Compilation © Ján Uher (1989), Ján Čomaj (2016)
Prologue © Ján Čomaj
Cover © Marenčin Media, 2019
Layout © Katarína Marenčinová, 2019
799. publikácia, 1. vydanie

ISBN 978-80-569-0419-0 (viaz.)
ISBN 978-80-569-0420-6 (ePDF)
ISBN 978-80-569-0421-3 (ePub)

Úvod

Autor úvah, Marian Váross, jeden z prvých povojnových absolventov Filozofickej fakulty UK (kombinácie slovenčina, filozofia, psychológia), patril medzi najvzdelanejších Slovákov druhej polovice dvadsiateho storočia. Jeho prirodzená potreba prísť veciam na koreň, zamýšľať sa nad bytostnými otázkami človeka a spoločnosti a navyše aj hlboký vzťah k umeniu ho viedli k ďalšiemu štúdiu v Paríži. Po dvoch rokoch (1945 – 1947) ich ukončil dizertačnou prácou z filozofie a psychológie. Neuspokojil sa s titulom doktora zo Sorbonny, svoje vzdelanie a lásku k umeniu ideálne spojil ďalším štúdiom v Cambridgei, ktoré završil veľkou monografiou o axiológii – z nej vzniklo koncom šesťdesiatych rokov Vároossovo fundamentálne dielo Úvod do axiológie, prvá komplexná slovenská vedecká práca o teórii hodnôt a hodnotenia. Tento súhrn záujmov, štúdiá a ďalšej tvorivej orientácie doviedol Mariana Várossa k vedecky erudovanej, ľudsky chápacej a emotívne čistej výtvarnej teórii, výsledkom čoho bolo nielen členstvo v Slovenskej akadémii vied, založenie a mnohoročné vedenie Ústavu teórie a dejín umenia, členstvo vo vedení Zväzu slovenských výtvarných umelcov, ale aj približne osemsto štúdií o slovenskom výtvarnom umení a jeho koreláciách so svetom, o estetike a jej poslaní v modernej spoločnosti, o moderných výtvarných trendoch... (počet jeho odborných článkov a spoločenských zamyslení udáva zostavovateľ výberu z jeho esejí Úvahy v samote Ján Uher na tritisíc), ale aj tridsať závažných vedeckých diel a monografií, vrátane dvoch posmrtno vydaných kníh úvah a osobných zápiskov. Pritom si uvedomme, že takmer dve desaťročia – po okupácii republiky v auguste 1968 – nesmeli redakcie a vydavateľstvá publikovať, uvádzať ani citovať doktora Mariana Várossa, v tom čase ešte len zrelého štyridsiatnika!

Prirodzene, že na samom začiatku tzv. normalizácie musel opustiť miesto v SAV, vylúčili ho aj zo Zväzu slovenských výtvarných umelcov a strčili za radového úradníka do Slovenskej národnej galérie.

Pre človeka jeho typu a rozhladenosti to musel byť krutý trest, najmä ak mu príkazy dávali nedoučenci, z ktorých ne jeden pociťoval rozkoš, ak mohol šíriť strach. Bolestivý, psychologicky ubíjajúci bol predovšetkým publikačný dištanc. Városov ho riešil svojsky: zaznamenával si udalosti, stretnutia, rozhovory, myšlienky... sám pre seba. Dovedna tak vzniklo asi tritisíc úhladne napísaných strán v zošitkoch v tvrdej väzbe – aj v tom cítiť jeho dôslednosť a vkus. Vo svojom denníku sa opakovane priznáva, že mu je autoterapiou, že ho píše ako spôsob prevencie pred psychickým zručením. Po vyše dvadsiatich rokoch sa k týmto vzácnym denníkom vrátil jeho syn Mojmír. Pripravil z nich pôsobivú knihu – po vypustení osobných a rodinných drobností, nepodstatných poznámok, talafatiek, ktoré dávno odviaľ čas, tak vznikol približne tristostranový text úžasnej historickej hodnoty. Je to obraz svojej doby – nevšedný, plastický, dôveryhodný a zaujímavý práve pre súčasníka. A keďže mnohé postavy, ktoré sa v denníku vynárajú (a je ich asi štyristo), čitateľ už nepozná, alebo mu meno nanajvýš len povedome znie, doplnil ju rozsiahlym menným registrom. Doslov napísali dvaja blízki Városovi spolupracovníci z oných čias, básnik, prozaik, esejista a umenovedec Albert Marenčin st. a Edo Toran, estetik a dizajnér, ktorý po roku 1968 emigroval do USA. Kniha nedávno vyšla vo vydavateľstve Marenčin PT pod názvom Deň za dňom samota.

Je to galéria slovenských osobností druhej polovice minulého storočia, predovšetkým z výtvarného sveta, ale mnohé priateľstvá Mariana Várossa pretrvali napriek neprajnosti čias a atmosfére strachu – takže sa v denníkoch stretávame s celou plejádou slovenských vedcov, spisovateľov, filozofov, aj tých, čo pôsobili v disente. Je to úžasná prechádzka časom a zároveň panteón slovenských osobností.

Forma denníka – hoci jeho pisateľ doňho zväčša vkladal povedľa záznamu udalostí aj svoj postoj k nim, predsa len neumožňovala dostatočný rozlet myšlienok: plocha bola sama sebou úzka a zväzujúca. Tak z času na čas do iných písaniek nasilu onemený človek zaznamenával svoje malé i väčšie úvahy. Ján Uher, Várossov priateľ, blízky spolupracovník Alexandra Dubčeka v šesťdesiatych rokoch aj v čase tzv. normalizácie, z týchto písaniek v roku 1991 pripravil knihu esejí a glos Úvahy v samote.

Keď sa podarilo úspešne zostaviť knihu z nikdy nepublikovaných Várossových denníkov, skrsla aj myšlienka vrátiť sa k Várossovým úvahám. Od ich vydania však prešlo štvrtstoročie. Čosi čas prekonal, niečo sa stáva pre súčasného čitateľa, najmä mladšiu generáciu, aj nepochopiteľné. Rád som prijal úlohu pripraviť nový výber, vychádzajúci z pôvodnej Uhrovej koncepcie, ale vidенý dnešnými očami. Docent Ján Uher bol filozof, bolo prirodzené, že akcentoval eseje s hlbokým filozofickým ponorom. Tento výber – okrem aspektu aktuálnosti – prihliadal viac na publicistický význam Várossových esejí a glos. Pre tých, čo nemali v rukách knižne vydané denníky Mariana Várossa, vsunula sa aj mozaika stručných záznamov, reagujúcich na udalosti a trendy v čase únavy normalizácie. Aj tieto kratučké dennikárke záznamy sú svedectvom dôvtipu a komplexného myslenia Mariana Várossa.

Ján Uher končí úvod k spomínanej zbierke esejí slovami:

„My, čo sme boli blízko neho, sme vedeli, koľko mal plánov a invencie. Ich realizácie sa už nedožil. A nedožil sa ani novembrových prevratných udalostí z roku 1989, hoci ich v dajakej podobe nepochybne očakával. Zomrel necelý rok pred nimi. Keby sa ich bol dožil, bol by si aj túto knižku istotne usporiadal sám. Takto sme povinní vykonať to za neho. S úctou k jeho osobnosti a dielu.“

Ten istý úmysel i cieľ má aj tento o čosi stručnejší výber.

Ján Čomaj

***DEJINY,
HODNOTY,
ČLOVEK***

AKÝ MÚDRY BOL EPIKTETOS!

„Filozofická pravda je to, čo dvíha hlavu poníženým, čo im dovoľuje dívať sa rovno do očí bohatým a tyranom.“ Alebo: „Tyran disponuje mojím telom, mojím majetkom, mojou povestou, mojimi priateľmi..., nedisponuje však mojimi úsudkami. Nikto ma nemôže prinútiť myslieť si, čo si nemyslím.“

Prečo dnes nie sme ochotní – a či schopní? – myslieť takto proste, ale prenikavo, v najtesnejšom spojení so životom a našou skúsenosťou? Bojíme sa, že by to bolo banálne alebo málo odborné? Alebo že takéto jednoduché pravdy už ktosi kdesi vypovedal – napríklad Epiktetos alebo anonymný tvorca ľudových prísloví? Vlastne ústredný problém, ktorý zväzuje dokopy anticú skúsenosť, ba sa dal formulovať ako hlbinné zákony filozofie dejín. Už v antike sa s celou naliehavosťou ukazuje rozpor: čím bolo viac teroru a tyranie, tým bolo viac myšlienok o demokracii a slobode a tým bola bližšia aj revolúcia, prevrat, ale naopak, čím bolo viac demokracie, slobody, duchovného jasu, tým bola reálnejšia hrozba totality, násilia, barbarizácie. Nie preto, že by spoločnosť blahobytom morálne degenerovala, ako si myslel Montesquieu, ale preto, lebo sa stávala bezbrannejšou, ochabovali jej svaly, strácala sa pôvodná prirodzená ľudská živelnosť, človek ušiel od pôvodnej prírody k druhej, vytvorenej samým sebou, umelej.

Tento kolotoč je neprekročiteľný a nezmeniteľný – aspoň tak o tom hovoria tisícročia doterajších dejín, ale aj naša dnešná situácia. Keď človek dosiahne určitý stupeň

sebareflexie a poznania, stáva sa buď činným len mravne (vtedy ho môže zničiť ktokoľvek), alebo činným len z vy-počítavosti, a vtedy ničí dielo ostatných v mene svojich mocenských aspirácií. Ak sa v niektorých spoločnostiach zdá, že tieto dve krajnosti môžu existovať aj v umiernených, neškodných podobách, alebo že tam existujú ako dialektika v myslení a činoch jednotlivca, je to len ilúzia, pretože sa neskúma dostatočne dlhá historická „vzorka“. Čo je to desať – dvadsať – päťdesiat rokov relatívnej stability? Okrem toho dnes už nie je zaujímavý iba spôsob konfliktov medzi štátmi a mocenskými blokmi, ale pri-najmenšom aj ich prax vo vnútri spoločnosti (černošský či prisťahovalecký problém, gangsterstvo v USA, írsky otázkou, nacionalistické trenice v Belgicku alebo Španielsku atď.). Ak na druhej strane totalitné systémy zlikvidovali možnosť prejavu sa takýmto vnútrospoločenským rozporom, urobili aj čosi dobré, ale za príliš drahú cenu: zničili ľudskú slobodu.

Nemožno na dlhší čas beztriestne zbaviť človeka práva tvorivo myslieť, nemožno donútiť vedu, aby objavovala len to, čo už bolo objavené a umenie vynachádzať, čo už má svoj kodifikovaný prototyp.

Je síce pravda, že v minulosti boli už veľmi dlhé epochy, keď spoločnosť žila podľa „zjavených“ dogiem, čiže zhora diktovaných právd a príkazov, ale bolo to v čase, keď v duchovnom vesmíre človeka bola absolútna preva-ha iracionálneho nad racionálnym, mýtického nad empirickým. Aj dnes ide v totalitných režimoch o vytvorenie príbuznej duchovnej klímy, ale už sa to nedarí, pozitívna veda disponuje priveľkým fondom poznania.

Druhý záver, ku ktorému dochádzam čoraz jasnejšie, je principiálna nemravnosť každej politiky. Veľakrát som sa tejto témy už dotkol a veľa som si k nej aj poznamenal, ale mám pocit, že to ešte vždy nebolo dosť dôrazné a všeobecne evidentné. To, že politika je činnosť, ktorá sa vymyká „supernormám“ pravdy, dobra, krásy, by azda nebolo ťažké dokázať. Hádám by sa dalo ľahko dokázať

aj to, že politika preberala pragmatické pravdy, na ktoré sa prišlo v spoločenskej praxi (prvé štádium) a vo filozofii a vede (druhé štádium) a z toho spravila redukované, pre svoje ciele prispôsobené heslá. Heslo – to už nie je pravda, ale polopravda, nie dobro, ale prospech (pre niekoho), nie krásno, ale snaha páčiť sa prívržencom.

Kedysi som si myslel, že všetkému na svete je na vine slepý fanatizmus vo svojich rozličných podobách. Nie. Na vine je pragmatická redukcia ťažko vykúpených poznatkov do podoby hesiel, ktorými sa znásilňuje skutočnosť a plodí sa falošné (a často aj fanatické) vedomie. Fanatizmus ako istá forma naivity by bol spoločensky neškodný, keby existovali sociálne zábrany, regulatívy, aby sa nemohol zmeniť na ničivú masovú silu. Avšak práve politika je tou arénou, kde sa potenciálne každá myšlienka môže zmeniť na fanatickú, bez ohľadu na to, či to bola pôvodne myšlienka vedecká, sociologická alebo náboženská. Cieľom každej politickej propagandy, aj tej, ktorá je najdemokratickejšia, najliberálnejšia, je koniec koncov nainfikovať občana vierou, že je to to tak, a nie inak, že sa práve dozvedá jedínú spásonosnú pravdu.

27. 2. 1974

TIEŽ JEDNA „FILOZOFIA DEJÍN“

Pozerám sa na film o Ježišovi Nazaretskom a uvažujem, prečo práve tento človek spôsobil v dejinách takú veľkú premenu. Odpoveďí je naporúdzi viacero; niektoré z nich sa pripomínajú „oficiálne“ v učebniciach, iné sme už kdesi počuli, ale nevieme presne od koho, a napokon sú aj také, ktoré si človek môže improvizovane vymýšľať.

Dlho platila *etická* interpretácia: Ježiš priniesol mravnú obrodu ľudstva, a tým umožnil, aby degenerujúce náboženstvo staroveku nabralo novú silu v podobe kresťanstva. Neskôršie pribúdali *sociálno-politické* interpretácie fenoménu Ježiš: Ježiš Kristus a jeho hnutie bol spoločenský jav, išlo o protiotrokársku revolúciu a o signál k vzniku novej spoločenskej formácie – feudalizmu. Tieto dve extrémne interpretácie, etická a politická, majú veľa hybridných foriem, raz s prevahou jedného, inokedy druhého pólu. Montesquieu povedal, že Rímska ríša, taká mocná, padla pod tlakom hladného kresťanstva na svoju presýtenosť a mravný úpadok. Atd.

Mystérium Ježišovho úspechu určite súviselo so špecifickou situáciou vo vtedajšom Izraeli, ale postupne aj v celej Rímskej ríši. Istotne tu hrali úlohu aj všetky faktory, ktoré má za dominantné historický materializmus. Nemožno však zabúdať ani na opodstatnenosť a silu mravného činiteľa, najmä keď sa spájal s triednym aspektom: mocní a vládnci vtedajšieho sveta boli zároveň nemravní a pokrytecky skazení; nemali hanbu pri uplatňovaní práv, ktoré si privlastňovali ako večné.

Zároveň sa však domnievam, že mystérium Ježišovho úspechu súviselo aj s *psychopatologickou* orientáciou

tých ľudí, ktorí ho nasledovali, stali sa jeho učeníkmi a napokon širitelmi jeho posolstva. Ježišov mesianizmus mohol nájsť úrodnú pôdu len u dvoch druhov ľudí: ktorí mali preň *duchovné dispozície* a ktorí priveľmi *trpeli*, takže v tomto posolstve videli riešenie aj vtedy, keď sami nemali osobné vlohy pre túto vieru.

To však stačilo na to, aby sa kresťanstvo šírilo ako prudký požiar a priviedlo k zániku ešte oslnivý, ale hlboko krízový svet latinského pohanstva.

Čo sa odohralo v prvých storočiach nášho letopočtu?

V duchovnej sfére sa postupne odstránil mytologický pluralizmus gréckorímskej antiky (ktorý bol v prudkom protiklade k totalitným ašpiráciám cisárskeho absolutizmu v starom Ríme) kresťanským univerzalizmom: namiesto mnohých, zväčša kompromitovaných bohov nastúpil jediný Boh, od ktorého sa potom odvodzovala „logicky“ celá hierarchia nadpozemského a pozemského usporiadania vecí, ako ju chápalo kresťanstvo. Domnievam sa, že kresťanstvo oveľa *presnejšie* zdôvodňovalo mocenskú hierarchiu, aká sa vyvinula v záverečnom období rímskeho cisárstva; jediný, a vlastne už ani nie podstatný, pretože „hroziaci“ nový prvok spočíval v zrušení otroctva, ktoré sa už dlho pripravovalo a aj uskutočňovalo liberálnym postojom k vykupovaniu sa z otroctva či k nadobúdaniu občianskej plnoprávnosti.

Prvú myšlienku, ktorá mi v tejto súvislosti prichádza na um, mohol by som formulovať takto: *Kresťanstvo ako mytológia a ako spoločenská ideológia umožnilo uchovať základné vlastnosti mocenského systému*, ktorý sa zrodil v antickom Ríme s jeho prechodom do cisárstva, a rozvinúť ich do podôb, ktoré v neskorších dejinách poznáme ako typické vlastnosti feudálneho ideologického univerzalizmu. Obrazu jediného Boha zodpovedal obraz feudálneho samovládca.

Poučením zo stáročných dejín feudalizmu a jeho kríz, ktoré napokon vyústili do buržoáznej revolúcie, je najmä toto: Natrvalo sa nemôže udržať ani jeden totalitný re-

žim, hoci sa aj vyhlasuje za tlmočníka záujmov väčšiny ľudí, ale v skutočnosti slúži iba záujmom a mocenským aspiráciám menšiny. Ľudia sa totiž skôr – neskôr vzbúria proti morálnemu kánonu, ktorý je šitý na vlastnosti určitého ľudského typu a v dôsledku toho znásilňuje prirodzenosť, členitosť, rôznorodosť a vôbec pluralitný charakter takého fenoménu, akým je človek.

Približne na tejto báze vznikala a vyrastala argumentácia meštianskych ideológov a revolucionárov v ich protifeudálnych vystúpeniach a činoch, obohatená myšlienkami európskeho osvietenstva. Nie monolitná, pyramidálne organizovaná ľudská masa s jediným tlmočníkom svojich záujmov a potrieb (v osobe svojho vládcu, ktorým bol najprv predstaviteľ cirkvi, potom predstaviteľ cirkvi v harmónii s predstaviteľom svetskej moci), ale spoločnosť ako dobrovoľné združenie plnoprávných jednotlivcov, obdarených od narodenia neodcudziteľnou dôstojnosťou a slobodou – to je pravdivý pohľad na pozemskú existenciu človeka a na reálne východisko pre akékoľvek budúce usporiadanie jeho politických vecí na zemi.

Takto videli a vykladali veci najväčší ideológovia buržoázneho individualizmu a liberalizmu; takto formuloval základné princípy nefeudálnej spoločnosti Rousseau, ktorého tézy sa v rozličných obmenách používajú odvtedy pri každej novej „slávnostnej“ príležitosti (deklarácia Spojených štátov amerických ich obsahuje podobne ako Charta Organizácie spojených národov alebo proklamovanie ľudských práv).

Prečo sa potom neudržala liberálno-individuálna koncepcia spoločenského spolunažívania ako trvalá forma? Prečo vyústila do ekonomických a politických kríz, ktoré si vynútili už v polovici 19. storočia vydanie Komunistického manifestu a vznik organizovaného robotníckeho hnutia?

Ťažko nájsť – v toku improvizovaného záznamu myšlienok – celkom presné a priliehavé zdôvodnenie.

Mám však pocit, že treba akcentovať najmä tieto faktory:

Ľudskú prirodzenosť, ktorá sa vyznačuje *dravosťou* a *agresívnosťou* v uplatňovaní osobných záujmov nielen v boji s prírodou, ale aj v *spoločenskom spolunažívaní*.

Liberálny individualizmus (či individuálny liberalizmus) ako eticko-politická opozícia proti feudálnemu totalizmu sa stal v praxi buržoáznej každodennosti signálom k rozvinutiu maximálnej *súťaživosti*, *hrabivosti* a *bezohľadného sebeckva*. Rousseauovci sa mýlili, keď si mysleli, že z feudálnych kastovníckych pút oslobodený človek dostane príležitosť vrátiť sa k svojej „dobrej“ prirodzenosti a bude žiť v ovzduší harmonizujúcej, individuálnu dôstojnosť rešpektujúcej slobody. Naopak, nerovnaké nadanie ľudí pre podnikanie a obchod rýchlo *zmenilo defeudalizovanú spoločnosť na triednu spoločnosť* s ešte priepastnejšími sociálnymi rozdielmi, aké kedysi existovali medzi šľachtou, slobodnými mešťanmi a poddanými (voči ktorým mal feudálny pán morálne a sociálne záväzky, aké nepoznal dravý buržoázny podnikateľ voči proletárovi).

V politickom systéme buržoáznej spoločnosti sa postupne uplatnil pluralizmus politických strán a na jeho báze sa rozvíjajúci *demokratický parlamentarizmus*. Ten sa však v mnohých krajinách ukázal ako *bezmocný*; hľadanie parlamentných väčšín prostredníctvom volebných a povolebných machinácií nútilo politické strany k vzdávaniu sa jasných programov a ku kompromisom, ktoré odsúvali skutočné a principiálne politické riešenia problémov v prospech udržania sa pri moci. Táto kríza buržoáznej parlamentnej demokracie bola vodou na mlyn všetkým *totalizujúcim tendenciám*, bez ohľadu na to, či prichádzali sprava, alebo zľava: o socializme zrazu hovorili nielen komunisti, ale aj fašisti. Zdalo sa, že východiskom z krízy parlamentnej demokracie môže byť len silná ruka pod zástavou nového ideologického univerzalizmu, ktorý opäť zintegruje všetky spoločenské sily do jedného

životaschopného spoločensko-politického systému. Zrazu akoby sa bolo zabudlo na stáročnú skúsenosť s feudalizmom a na stáročný zápas proti nemu. Nikto nemyslel na to, že zákonitým dôsledkom prijatia totalitného riešenia spoločenskej organizácie je *refeudalizácia so všetkými jej neduhmi* (aj keď už nie v obale stredovekých kostýmov a foriem, ale v súradniciach výdobytkov civilizácie 20. storočia).

Aby sme však nehádzali do jedného vreca totalizmus sprava s ľavým, treba popravde povedať, že ideológovia robotníckeho hnutia nezabudli zdôrazňovať dočasnosť diktatúry proletariátu, po ktorej by mala nasledovať demokracia vyššieho stupňa. Táto téza klasikov je však z hľadiska doterajšej historickej praxe *utopická*. V období diktatúry proletariátu (ktorá fakticky nemala či nemá nič spoločné s proletariátom) sa vytvoril taký mocensko-politický aparát, ktorý už *nikdy dobrovoľne nepripustí skutočnú demokratizáciu spoločnosti riadenej komunistickou stranou*.

Jednou z príčin je to, že tieto spoločnosti sa do podstaty spoločenských a medziludských vzťahov nezvratne približujú k *feudálnemu* modelu. Druhou príčinou je, že štáty, vedené komunistickými stranami, pokladajú sa za trvale ohrozované kapitalistickými krajinami (a kapitalistickými prežitkami). Ďalšou, a nie nedôležitou príčinou je, že s existenciou viacerých socialistických krajín rastie pravdepodobnosť ich ideologickej a politickej dezintegrácie, ktorá sa kvalifikuje ako revizionizmus vyžadujúci si zostrenú ostrážitosť vojenského a bezpečnostného aparátu navonok a ideologickú kontrolu vo vnútri. Netreba priveľa fantázie a znásilňovania historických faktov, aby sme mohli povedať, že prax krajín, vedených komunistickými stranami – ak berieme obdobie posledných tridsiatich rokov – až nápadne pripomína situáciu a vzťahy kresťanských štátov v období stredoveku a raného novoveku.

Všetci, ktorí sa stali prívržencami socializmu preto, lebo im išlo o viac slobody a sociálnej spravodlivosti, o viac demokracie a vedeckosti v riadení spoločenských vecí, stoja zoči – voči opaku svojich túžob. Naproti tomu v existujúcich komunistických režimoch sa cítia naplno uspokojení najmä ľudia, ktorí – pre svoje psychopatologické ustrojenie – bytostne inklinujú k *totalizujúcejmu univerzalizmu*, teda ľudia, ktorým už nevyhovoval transcendujúci totalizmus kresťanského alebo iného idealizmu, ale prišiel im vhod komunistický, pozemský a materialistický univerzalizmus pod údajným heslom historickej úlohy robotníckej triedy. Uvítali, že už nemusia veriť v mesianizmus z onoho sveta, ale že môžu začať veriť v *mesianizmus z tohto sveta*, ktorý im navyše nesľubuje raj po smrti, ale už dnes, tu, na zemi, ak sa dajú bez výrad do služby strany.

Týmto ľuďom neprebíja hlavu fakt, že krajiny s komunistickým režimom nemajú z vlastných zdrojov silu napredovať tak, ako vedia napriek toľkým krízam kapitalistické krajiny, netrápi ich ani stagnácia a primitívna pragmatizácia kultúry, ani dvojtvárnosť morálky, ani zviazanosť jazykov, ani okrádanie más o elementárne ľudské práva. Ich vedomie stvrdlo poznaním, že v bezvýhradnej službe strane sú *podielníkmi na celom spoločenskom bohatstve*, ktoré sa dostalo do nekontrolovanej „správy“ stranického aparátu. Používajú tie isté výhody ako podielníci – obľúbenci mocných feudálov alebo cirkevných kniežat.

Chtiac – nechtiac sa teda aj do tohto problému vnára psychologicko – typologický aspekt: sú ľudia „*volnomyšlienkarí*“, neznášajúci konvencie a dogmy. A sú ľudia „*bezmyšlienok*“, ktorí sa dostatočne sebarealizujú v tlmočení a šírení ideí pokladaných za bezvýhradne platné. Sú bytostní laici, cítiaci sa dobre len v ovzduší ľudskej obnaženej slobody, a sú bytostní klerici, uznávajúci kult alebo kultu prisluhujúci. Jedni nemôžu žiť bez skutočnej